

EUHARISTIA JA JUMALATEENISTUS

Jumalateenistuse teoloogia põhijooned luterlikus perspektiivis¹

Thomas-Andreas Pöder

Joosep Tammole 60. sünnipäevaks

0. Eesti ajaloo esimesed ametlikud kõnelused luterlaste ja õigeusklike vahel käivitusid 2006. aasta detsembris Eesti Apostliku Õigeusu Kiriku (EAÕK) ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) oikumeenilise dialoogina. Vaheldumisi käsitletakse kord põhimõttelisemaid teoloogilisi teemasid, kord sotsiaaleetilisi ning praktilist koguduseelu ja vaimulikku teenimist puudutavaid küsimusi. Esimeseks teoloogiliseks kõnelusteemaks 2007. a kevadel oli „Kristus kui kiriku alus“.² Sobivaks jätkuks peeti keskendumist jumalateenistuse teoloogiale. Et aga mõiste „jumalateenistus“ on igapäevane pigem luterlikus kontekstis, vajas õigeusklike jaoks – kes kõnelevad tavaliselt „(jumalikust) liturgiast“ – täpsustamist, millises vahekorras on sellega „euharistia“. Et mitte teha teemapüstitamisel üksteisele *n-ö a priori* ettekirjutusi küsimustes, mis võiksid selgineda alles vestluse käigus, sõnastati metropoliit Stefanuse ettepanekul teemana „Euharistia ja jumalateenistus“. Seejuures rõhutati, et ka see mõistete järjekord on neutraalne, st ei viita nt nende mingisugusele alluvusvahekorrale.

Mis ikkagi on jumalateenistus? Mis toimub jumalateenistusel? Alljärgnev dogmaatiline uurimus jumalateenistuse olemusest püüab teha avalikuks ka need olulised jooned, mis jumalateenistuse mõistes kindlasti sisalduvad, aga on igapäevases keelepruugis võib-olla enam varjul või tagaplaanil. Käsitlusel on neli osa, mis kanti ette 29.01.2010 toimunud EELK

¹ Uuringut toetas Euroopa Liit läbi Euroopa Regionaalarengu Fondi (Kultuuriteooria Tippkeskus).

² Kõneluse käigus pidasid sama pealkirjaga ettekanded Grigorios Papatthomas, Randar Tasmuth ja Arne Hiob.

ja EAÕK kohtumisel: (1) jumalateenistus kui käsk: inimese jumalateenistuslik olemus; (2) jumalateenistus kui arm: kolmainu Jumal teenib meid; (3) Kristuse kiriku liturgiline jumalateenistus: evangeeliumi jagamine ja kiituselaul; (4) armulaud: Jumala armu jagamine ning tänuütlemine. Neljas osa lõpeb viitega sellele, kuidas peaks jumalateenistuse teoloogia raames toimuma ka teoloogilise eetika aluste avamine. Nii võiks käesolevale lisanduda osa, mille teemaks oleks (5) jumalateenistus maailma argipäevas: elu Vaimus ehk kristlik vabadus. Selle käsitlemine jääb edaspidiseks.³

1. JUMALATEENISTUS KUI KÄSK: INIMESE JUMALATEENISTUSLIK OLEMUS

Milline on kristliku jumalateenistuse kui nähtuse evangeelne-luterlik mõist(min)e?⁴ Luterlik arusaam kristlikust ehk Jeesuse Kristuse kiriku jumalateenistusest on sisuliselt evangeelne – evangeeliumist juhitud – arusaam kristlikust jumalateenistusest. Kõnelemine kristlikust jumalateenistusest sisaldab muidugi fakti nentimist, et jumalateenistuse sündmus ja selle mõistmine ei pruugi olla kristlik. Jumalateenistus ise on üldinimlik nähtus.⁵ Ühelt poolt kehtib see loomisteoloogilisel (ontoloogilisel ja fundamentaalantropoloogilisel) – tähenduses, et jumalateenistus juurdub inimese loodud-olemises, st selles, et inimeseks-olemine on suhtes-olemine

³ Vt siiski Kalle Kasemaa 60. sünnipäevaks kirjutatud süstemaatilist refleksiooni kiriku ja ühiskonna vahekorra üle: Thomas-Andreas **Pöder**, „Jumalateenistus. Lisaks arutelule kirikust ja ühiskonnast“ – *Akadeemia*, 6 (2004), 1356–1381.

⁴ Vastuse profileerimiseks tutvuti ortodoksi lähenemisega järgnevate tekstide najal: Athanasios **Basdekis**, *Die Orthodoxe Kirche. Eine Handreichung für nicht-orthodoxe und orthodoxe Christen und Kirchen* (Frankfurt am Main: Verlag Otto Lembeck, 2001); Karl Christian **Felmy**, *Orthodoxe Theologie der Gegenwart. Eine Einführung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990); Friedrich **Heiler**, *Die Ostkirchen* (München: Reinhardt, 1971), 204–227; Nikos A. **Nissiotis**, „Gottesdienst, Eucharistie und „Interkommunion““ – *Die Theologie der Ostkirche im ökumenischen Dialog. Kirche und Welt in orthodoxer Sicht* (Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk, 1968), 105–140; Michael **Pomazansky**, „The Mystery (Sacrament) of the Eucharist“ – *Orthodox Dogmatic Theology. A Concise Exposition*. Tr. and ed. Hieromonk Seraphim Rose, 3rd ed. (Platina: St. Herman of Alaska Brotherhood, 2005), 279–291; Alexander **Schmemmann**, „Liturgy and Eschatology“ – *Liturgy and Tradition. Theological Reflections of Alexander Schmemmann*. Ed. Thomas Fisch (New York: St Vladimir's Seminary Press, 1990), 89–100.

⁵ Vrd Lutheri dekalooži seletust, eriti esimese käsu oma, ja selle lõpetussõnu: Martin **Luther**, *Suur katekismus*. Tlk Elmar Salumaa (Tallinn: EELK Konsistooriumi Kirjastusosakond, 1996), 18–98, eriti 18–28 ja 92–98.

oma Loojaga ja sellisena suunatud-olemine Jumala (kui ülima hea ja kõige hea lätte) lapselikult-spontaanselt usaldavale austamisele ja kiitmisele. Teiselt poolt on jumalateenistus hamartoloogiliselt-antropoloogiliselt üldinimlik nähtus selles mõttes, et faktiliselt-empiirilisel orienteerib inimeste elu (-praktikat) see, mida nad peavad kõige olulisemaks, väärtuslikumaks, usaldusväärsemaks. Antropoloogiliselt on inimese jumal see, mille külge ta oma südame riputab⁶ ning mida või keda tema elu seetõttu teenib.

Niisiis, jumalateenistus kuulub inimeseksolemise juurde. Selles loomisteoloogilises tähenduses osaleb faktiliselt iga inimene jumalateenistuses. See, kas tegemist on ebajumalateenistuse või tõelise jumalateenistusega, sõltub sellest, keda või mida ikkagi teenitakse. Selles mõttes on otsustav dekalooigi esimene käsk kui käsk teenida „õiget Jumalat“⁷. Sellest sõltub kõigi ülejäänud käskude täitmine.⁸

Ehkki nõnda omandab jumalateenistuse iseloomu kogu inimese elu, leiab selle nn üldise jumalateenistuse⁹ tulipunkt – see, mis on inimese jaoks väärtuste väärtus, see, mis on usaldusväärsem või „jumal“ (see tulipunkt võib võtta ka nihilistliku kuju) – ka tema elutervikus mingisuguse erista-

⁶ *Ibid.*, 18: „Mille küljes sa oma südamega ripud ja millele sa loodad, see ongi tegelikult su jumal.“ *Eesti keele seletav sõnaraamat*, 1, A–J. Toim Margit Langemets *et al.* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009), 684, annab „jumala“ vasteks piltlikus tähenduses „austus-, ihalusobjekt, ideaal“.

⁷ Luther, *Suur katekismus*, 18, vrd 21 jj.

⁸ Luther ütleb tabavalt esimese käsu kohta, et „selle käsu pidamisest ju kõige rohkem oleneb“ – nimelt see, „kas inimesel on õige Jumal“. „Kus sellega asjad korras on, seal peab ka kogu elu korras olema ja vastupidi.“ *Ibid.*, 25. Lutheri dekalooigi seletuse eesmärk on teha mõistetavaks, „kuidas esimene käsk on alus ning allikas, mis toidab ja kannab kõiki teisi, ja taas, kuidas kõik teised käsud sellele ühele tagasi viitavad ning sellest sõltuvad. Nii on käskude algus ja lõpp esimeses käsus kokku viidud ja seotud.“ *Ibid.*, 97; vrd 28, 95.

⁹ Vrd alalõiku „Üldine jumalateenistus: kirik kui loomiskord“ teoses Oswald **Bayer**, *Theologie*. Handbuch Systematischer Theologie. Bd. 1. Hg. Carl Heinz Ratschow (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1994), 395–397; ka Oswald **Bayer**, *Martin Luthers Theologie. Eine Vergegenwärtigung* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003; [3. Aufl. 2007]), 115–128. (Mõlemad teosed on tõlgitud ka inglise keelde, ehkki esimene lühendatult: vt Oswald **Bayer**, *Theology the Lutheran Way*. Lutheran Quarterly Books. Transl. by Jeffrey G. Solcock and Mark C. Matthes (Grand Rapids, Michigan/Cambridge, UK.: William B. Eerdmans Publishing Company, 2007), 86–88; Oswald **Bayer**, *Martin Luther's Theology: A Contemporary Interpretation* (Grand Rapids (Mich.): Cambridge: Eerdmans, 2008).) Luther kõneleb sellepärast ka kirikust kui loomiskorrast. Vrd *ibid.* Kiriku loomises rajamise kujutus ei ole võõras ka ortodoksi teoloogidele, nagu nendib nt George **Dragas**, „Orthodox Ecclesiology in Outline“ – *Greek Orthodox Theological Review*, Vol. 26 no. 3 (1981), 185–192. Ligipäasetav aadressil <http://www.orthodoxinfo.com/general/dragas.aspx> (kontollitud 19.11.2010).

mise ja eraldatud spetsiaalse teenimise, mis on siis jumalateenistuseks kitsamas mõttes. Viisid, kuidas väljendada oma austust ihalusobjekti vastu ehk viljeleda ideaalikultust, varieeruvad ega piirdu kindlasti nende vormidega, mida ollakse harjunud pidama religioosseteks-kultuslikeks. Luterlik jumalateenistuse mõistmine sisaldab igatahes seda fundamentaalantropoloogilist veendumust, et inimene on kui selline (ontoloogiliselt), aga ka oma olemise konkreetsetes ajaloolises-empiriilises määramises, n-ö *homo liturgicus* ehk siis mitte ainult „sotsiaalne loom“ (Aristoteles), vaid ka liturgiline. See on jumalateenistuse mõiste loomisteoloogiline ja antropoloogiline mõõde.

2. JUMALATEENISTUS KUI ARM: KOLMAINU JUMAL TEENIB MEID

2.1 See, kas jumalateenistuse puhul on tegemist tõelise jumalateenistusega – seega esimese käsu ja sellega eos ka kõigi teiste käskude täitmisega – või ebajumalateenistusega, sõltub esmalt ja otsustavalt sellest, kes on see „Mina olen Issand, sinu Jumal“ (SMs 20:2). Kes on see ainus Jumal – Jumal, kelle kõrval pole ühtki teist jumalat ei taevas ega maa peal –, keda kristlased teenivad ja austavad? Seda, kes Jumal on, ehk seda, keda kristlik usk tunnistab, on Martin Luther võtnud ülimalt täpsuse ja selgusega kokku nii (allajoonimised T.-A. P.):

Need on kolm isikut ja üks Jumal, kes on end meile täielikult andnud kõigegega, mis ta on ja omab. Isa annab end meile taeva ja maaga ühes kõigi loodutega, nii et nad peavad meid teenima ja kasulikud olema. Aga see and on Aadama langusega muutunud pimedaks ja kasutuks. Seepärast on seejärel ka Poeg end andnud meile, kinkinud kõik oma teod, kannatuse, tarkuse ja õiguse ning meid Isaga lepitanud, et me, taas elavate ja õigetena, ka Isa tema andidega ära tunda ja omada võiksim. Kuna aga see arm ei oleks kellelegi kasuks, kui see jääks salaja varjatuks ning ei saaks tulla meie juurde, nii tuleb Püha Vaim; ka tema annab end meile täielikult. Ta õpetab meid seda Kristuse heategu, mis meile on osutatud, ära tundma, aitab seda vastu võtta ja hoida, kasulikult kasutada ja jagada, kasvatada ja edendada. Seda teeb ta nii sisemiselt kui väliselt: sisemiselt usu ja teiste vaimulike andide kaudu, väliselt aga evangeeliumi kaudu, ristimise ja altarisakramendi kaudu, mille kaudu kui kolme vahendi või

viisi kaudu ta tuleb meie juurde ning harjutab meis Kristuse kannatust ning laseb sel teenida meie õndsust.¹⁰

Need sõnad summeerivad apostliku usutunnistuse najal kristliku usu kogu sisu, st selle, kes on see tõeline Jumal, keda inimene usub ehk kelle küljes ta südamega ripub. Usu sisu või ühtne objekt on kolmainu Jumal: Jumal, kes annab end täielikult – Isa, Poja ja Püha Vaimuna. Sellega on „Jumal end ise ilmutanud ja avanud oma isaliku südame suurima sügavuse ning sõnul väljendamatu armastuse ... Selleks ta meid ju loonud ongi, et meid lunastada ja pühitseda ...“¹¹ Sellest vaatepunktist on juba loomine arm. Kristlik usk on aga Jumala südame – tema tõelise, sisima olemuse – avalik-olemise viis inimesele. See on intiimseim osadus – tõeline südameosadus – Jumalaga. Seepärast ongi usk „Jumala täielik tundmine“¹², kusjuures see tundmine on inimese südame, tema olemise keskme, mitte ainult intellekti määratus. Sellele osadusele ja tundmisele on Jumala eneseandmine suunatud. Seejuures usutunnistuse 3. artiklis väljendatu „peab olema alati tegevuses ja tegevusse jääma. Loomine on meil juba käes ja lunastus samuti korda saadetud. Püha Vaim aga teeb oma tööd lakkamatult viimse päevani ...“¹³ Niisiis, see usk, mis tunnistab „mina usun ...“, on ise Püha Vaimu töö tulemus, st usu objekt ja sisu – kolmainu Jumala eneseandmine loomises, lunastuses ja pühitsuses – on ühtlasi usu alus ja allikas. Usu positsioon ja perspektiiv on Jumala arm, on Jumala Püha Vaimu toimimise tulemus. Teisiti: kui kristlik usk tunnistab „mina usun ...“, siis tunnistab ta, et tema olevik on jumalikult ehk Jumala tahte kaudu määratud kolmekordselt: mitte ainult Jumala Isa loova toimimise kaudu, vaid ka Jumala lepitava toimimise kaudu Pojas

¹⁰ Martin **Luther**, „Vom Abendmahl Christi, Bekenntnis“ – *Luthers Werke in Auswahl*. Bd. 3. Hg. Otto Clemen (Berlin: Walter der Gruyter & Co., 1950), 511. See võtmelöik aastast 1528 võtab kokku apostliku usutunnistuse seletuse põhisisu ja on ühtlasi luterlike usutunnistuste n-ö tuumtekst, mida avatakse lähemalt *Suure katekismuse* teises osas („Kristlikust usust“) ning arendatakse edasi – üle *Schwabachi artiklite* (1529) ja *Marburgi artiklite* (1529) – *Augsburgi usutunnistuses* (1530). Vrd *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche* (edaspidi: BSLK). Hrsg. im Gedenkjahr der Augsburgischen Konfession 1930, 11. Aufl. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992), xv-xvi. *Marburgi artiklid* ja *Schwabachi artiklid* leiab selles väljaandes *Augsburgi usutunnistuse* kriitilises aparaadis: *ibid.*, 31–137; inglise keeles: *Sources and Contexts of The Book of Concord*. Ed. by Robert Kolb and James A. Nestingen (Minneapolis: Fortress Press, 2001), 83–92.

¹¹ Luther, *Suur katekismus*, 113.

¹² *Ibid.*, 99.

¹³ *Ibid.*, 112.

– selle kaudu, et Jumal on ületanud temast eemaldumise ja Jumala vastasuse – ning Jumala Püha Vaimu pühitseva toimimise kaudu – selle kaudu, et Jumal ise on valgustanud inimese südant ja avanud talle evangeeliumi tõe (vt 2Kr 4:6), st lasknud tal jõuda veendumusele, et Jeesuse Kristuse sünd, elu, kannatus, ristisurm ja ülestõusmine on toimunud „meie eest“ ja „minu pärast“. Nii on usul enesel trinitaarne iseloom. Usk on kolmaina Jumala kohaolu inimeses.

See on kristlik usk, mida „õpetab“ Püha Vaim, nii et me usus „näeme, kuidas Jumal kõigega, mis ta on ja mida ta suudab, meile appi tuleb“,¹⁴ et me suudaksime teha kõike, mida Jumal meilt nõuab – eesotsas sellega, et meil ei oleks teisi jumalaid tema kõrval jne. „Isa annab selleks meile kogu loodu, Kristus kogu oma töö ja Püha Vaim kõik oma anded.“¹⁵ Niisiis, just sellise usu ehk Jumala täieliku tundmise tõttu – mis kattubki esimese käsu täitmisega: uskudes vastab inimene Jumala tahtele – „omandame me armastuse ning austuse Jumala kõigi käskude vastu“¹⁶. Jumal ise on see, kes „tõm[bab] meid enese poole“, annab meile meelevalla ja väe tõeliseks jumalateenistuseks, tema austamiseks, enese „täiesti tema hoolde usalda[miseks]“¹⁷.

2.2 See tähendab jumalateenistuse mõistmises radikaalselt teo-loogilist ehk teo-tsentristilist perspektiivi. Mõistes „jumalateenistus“ tuleb omastavas käändes sõna „jumal“ mõista mitte ainult „teenistuse“ objekti, vaid esmajoones selle subjektina. Jumalateenistus tähendab eelkõige, et Jumal teenib meid.¹⁸ See, et ta seda teeb, on ainuüksi arm. Jumala täielik eneseandmine loomises, lepituses, lunastuses – Isana, Pojana, Püha Vaimuna

¹⁴ *Ibid.*, 114.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*, 20 jj.

¹⁸ Seda võib sõnastada ka nt nii, et kolmainu Jumala toimimisel „Looja, Lepitaja-Lunastaja ja Uueksloojana ... on ... kondestsendentsi struktuur“. Michael **Plathow**, „Denn wir wissen, dass alle Kreatur sehnt sich mit uns und ängstigt sich noch. Nicht aber sie, sondern auch wir selbst, die wir haben des Geistes Erstlingsgabe“ (Röm 8, 22f). „Ein Beitrag zur kreuzestheologischen Vorsehungslehre“, http://www.plathow.de/Vorsehungslehre_kreuzestheologisch.pdf, 2009, 4 (kontrollitud 16.11.2010). See ristiteoloogiline põhitunnetus on iseloomulik ka XIX sajandi Eesti olulisimale ja mõjukaimale dogmaatikule. Vrd tema dogmaatika programmi, Alexander von **Oettingen**, *Das göttliche „Noch nicht!“ . Ein Beitrag zur Lehre vom Heiligen Geist* (Erlangen und Leipzig: A. Deichert, 1895) ning seni ainust Eestis kirjutatud suurt dogmaatikat, Alexander von **Oettingen**, *Lutherische Dogmatik* (München: Beck, 1897–1902).

– ei rajane mitte millelgi muul kui ainuüksi Jumalal enesel: sellel, kes ta on iseendas, oma immanentses trinitaarses armastustäiuses, oma „sõnulväljendamatus armastuses“. Lühidalt: jumalateenistus on ennekõike arm. Jumalateenistus on kolmainu Jumal oma ökonoomilises toimimises, oma liikumises loodu ja inimese poole.¹⁹

2.3 Selles jumalateenistuse tähenduses – tegelikkuses kui kolmainu Jumala enese teenistuses – juurdub kristliku kiriku jumalateenistus. Selles Jumala teenistuses – selles, et Jumal ise teenib meid – on eristatavad, aga mitte lahutatavad, Isa jumalateenistus (loomisteoloogiliselt), Jeesuse Kristuse jumalateenistus (kristoloogiliselt) ja Püha Vaimu jumalateenistus (pneumatoloogiliselt). Neis trinitaarsetes raamides, mille keskmes on Jeesuse Kristuse jumalateenistus (3.1), leiab koha ja saab mõistetavaks kristliku kiriku jumalateenistus (3.2) oma sõltuvuses Püha Vaimu jumalateenistusest. Esmalt peatun põhjalikumalt kristlikul jumalateenistusel kitsamas tähenduses, st selle liturgilisel kujul – mille kõige täielikum kuju on euharistia ehk jumalateenistus armulauaga (4). Jumalateenistuse teoloogia visand lõpeb viitega kristliku jumalateenistuse kogu elu hõlmavale tähendusele.

¹⁹ Seda tunnetust väljendab eesti keele suurepäraselt kirikulaul „Arm, kes sa mind oled loonud“, mille on kasutusele võtnud ka luterlased. *Kiriku laulu- ja palveraamat* (KLPR) 262: „1. Arm, kes Sa mind oled loonud oma näo järele, / Arm, kes patu vastu toonud õnnistust mu hingele: / Arm, Su päralt olen ma / elades ja surres ka. 2. Arm, kes Sa mind ära valind enne, kui ma sündisin, / Arm, kes inimeseks saanud, et ma taeva päriksin: / Arm, Su päralt olen ma elades ja surres ka. 3. Arm, kes Sa siin kannatasid mu eest surma ahastust, / Arm, kes nõnda valmistasid mulle rõõmu, õnnistust: / Arm, Su päralt olen ma / elades ja surres ka. 4. Arm, kes Vaim on, eluvägi, valgus, tõde, sõna ka, / Arm, kes kõik mu kasuks tegi, et Ta saaks mind aidata: / Arm, Su päralt olen ma elades ja surres ka. / 5. Arm, kes Sa mind oled võitnud armastuse väega / ja mind enda külge köitnud heldusega, tõega: / Arm, Su päralt olen ma / elades ja surres ka.“ (Viis: „Liebe, die du mich zum Bilden“ – *Meiningenisches Gesangbuch*, Meiningen, 1693. Johann Christian Bach, 1735–1782. Sõnad: Johann Scheffler (Angelus Silesius), 1624–1677.)

3. KRISTUSE KIRIKU LITURGILINE JUMALATEENISTUS: EVANGEELIUMI JAGAMINE JA KIITUSELAUL

3.1 Kristliku kiriku jumalateenistuse²⁰ algkuju on Jeesus Kristus ja tema jumalateenistus. Kui EELK ja EAÕK esimese teoloogilise vestluse teemaks oli „Kristus kui kiriku alus“, siis saab ja tuleb seda sõnastada ka ühenduses jumalateenistusega. Kirik on olemuslikult jumalateenistuslik osadus, mille aluseks on Jeesus Kristus ja tema jumalateenistus.²¹ Sellel Kristuse jumalateenistusel on kaks aspekti: ta on meile *sacramentum* ja *exemplum*.²² Jeesus Kristus, tõeline Jumal ja tõeline inimene, teenib meid kogu oma eluga, mille ta on loovutanud kõikide inimeste eest. Jeesus Kristus, loovutades end kuni surmani, teeb avalikuks, kes on tõeline Jumal, kes on Jumal tõeliselt. (Nt Johannese evangeeliumis langevad kokku Jeesuse ristile tõstmine ja kirgastamine.) Nii on Jeesus Kristus meile *sacramentum*. Ühtlasi näitab Jeesus meile ka seda, kes on tõeline inimene, teeb nähtavaks inimeseksolemise loodupärase eesmärgi – austada ja teenida Jumalat kogu oma eluga, üksnes teda „karta ja armastada“ (see Lutheri „Väikse katekismuse“ dekalooži seletuses korduv vormel sõnastab kõikide käskude, ka kõigi teise tahvli omade, mõtte). Nõnda on Kristus meile *exemplum*. Need kaks aspekti kohtuvad Heebrea kirja kõnepruugis, mis räägib Kristusest kui vahendajast ja ülempreestrist: enese „asendav äraandmine meie eest ja Jumala kirgastamine teevad Jeesuse Kristuse tõeliseks sulaseks (λειτουργος) pühamus (Hb 8:2)“²³. Kristoloogiliselt tähendab niisiis

²⁰ Jumalateenistuse teoloogia uurimises aitab entsüklopeediliselt-kriitiliselt orienteeruda, aga selle viljelemisel ka vastutustundlikult edasi liikuda värske esmaklassiline monograafia, mis põimib oikumeenilises avatuses liturgiategaduslikku ja süstemaatilist-teoloogilist lähenemist: Jochen **Arnold**, *Theologie des Gottesdienstes. Eine Verhältnisbestimmung von Liturgie und Dogmatik*. Veröffentlichungen zur Liturgik, Hymnologie und theologischen Kirchenmusikforschung. Bd. 38. Hg. Martin Rößler, Jürgen Henkys (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004). Käesolevas on kasutatud teose esimest väljaannet, aga ilmunud on ka vähesel määral töödeldud ja aktualiseeritud 2. väljaanne (Hannover: Lutherischer Verlagshaus, 2008).

²¹ Vrd *ibid.*, 18 jj.

²² Vrd Eberhard **Jüngel**, „Das Opfer Jesu Christi als sacramentum et exemplum. Was bedeutet das Opfer Christi für den Beitrag der Kirchen zur Lebensbewältigung und Lebensgestaltung?“ – *Wertlose Wahrheit. Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens*. Theologische Erörterungen III (München: Chr. Kaiser Verlag, 1990), 261–282.

²³ Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 19.

jumalateenistus,²⁴ et Jumal ei ole esiti mitte see, kes end teenida laseb (Mk 10:45), vaid see, kes ise teenib – see, kes saab lihaks (Jh 1:14), see, kes tuleb inimlikult meie juurde (Gl 4:4; Fl 2:7). „[I]gavene Jumal (2Ms 3:14) tuleb meie juurde kui Immanuel („Jumal meiega“) (Mt 1:23) ja kui „Jumal meie eest“ (Rm 8:31–39), ta kannatab koos meiega (Hb 4:15; vrd Js 53) ja käib eneseandmise teed surmani (Fl 2:8).²⁵ See kogemus ja tunnistus väljendub ilmekalt paljudes kirikulauludes (vt nt KLPR 18 „Hõisake, taevad“, 31 „Päästja on nüüd kingitud“, 37 „Su sõime juures seisan ma“).

Niisiis, Jeesuses Kristuses ja tema jumalateenistuses on avalik, et tõeline Jumal on see, kes teenib meid. Ühtlasi on temas avalik, et inimese olemus ja eesmärk – ka suhetes kaasinimese ja kaaslooduga – on jumalateenistus: Jumala austamine ja kirkastamine, kogu oma südamega – kogu oma olemisega – tema küljes rippumine, tema usaldamine ja temale lootmine. Nõnda on Jeesuse Kristuse jumalateenistuses eristatavad katabaatiline külg ja anabaatiline külg:²⁶ ühelt poolt tõeline Jumal, kes on see, kes tuleb, alandub, laskub inimese juurde, annab end inimesele täielikult, ning teiselt poolt tõeline inimene, kes on see, kes Jumalat austab ja kirkastab jumalakuulekuses, jumalaarmastuses, jumalakiituses ning ligimesearmastuses, hoolimises ja enese loovutamises teiste eest. See Jeesuses Kristuses ja tema jumalateenistuses juurduv eristus on ka Kristuse kiriku liturgilise jumalateenistuse ning selle mõistmise läte ja „paradigma“²⁷.

3.2 Ka liturgilisel jumalateenistusel on katabaatiline ja anabaatiline külg.²⁸ Liturgiline jumalateenistus on olemuslikult arm: Püha Vaimu toimimise kaudu saab sõnakuulutuses (Rm 10:17), ristimises (1Kr 6:11) ja armulauas (1Kr 10:16 jj), armukuulutuses (vrd Jh 20:23) ja õnnistamises (vrd Rm 15:33; 16:24; 2Kr 13:13) inimesele olevikuliseks Jeesuse Kristuse lepituse päästetegu ning talle kuulutatakse sellel alusel pattude andeksandmist ja igavest elu.²⁹ See on jumalateenistuse katabaatiline (ehk sakramentaalne) külg, mille tuumaks ja ja puändiks on evangeeliumi kuulutamine – *viva vox*

²⁴ Vt *ibid.*, 27.

²⁵ Vrd *ibid.*

²⁶ *Ibid.*, 28 jj.

²⁷ *Ibid.*, 19.

²⁸ Vrd *ibid.*, 18; Frank C. Senn, *Christian Liturgy. Catholic and Evangelical* (Minneapolis: Fortress Press, 1997), 32–35.

²⁹ Vrd Arnold, *Die Theologie des Gottesdienstes*, 19.

evangelii. Püha Vaimu toimimise väes – s.o usus – vastab kirik rõõmsalt ja kuulekalt palve (Rm 8:15.26j; Gl 4:6) ja kiituselauluga (Kl 3:16, Ef 5:19, vrd 1Kr 14:26).³⁰ See on jumalateenistuse anabaatiline (ehk sakrifitsiaalne või epikleetiline) külg, mis on oma tuumas doksoloogiline.³¹ Nii on jumalateenistus oma olemuselt dialoogiline-vastastikune sõnasündmus: „meie armas Issand [kõneleb] meiega ise ... oma püha Sõna kaudu ja meie omakorda [kõneleme] temaga palves ja kiituselaulus“³². (Sõnasündmusena iseloomustamine ei välista sugugi, et ka luterlikust perspektiivist on jumalateenistusel oluline roll liturgilistel liigutustel, riietel ja esemetel, jumalateenistuse ruumil, selle sisustusel jne, küll aga koondab tähelepanu sellele, millest sõltub nimetatud elementide semantiline sisu ja mis on kriituumiks nende asjakohasusele.)

Arvestades punktides 1 ja 2 üteldut, on selge, et katabaatiline ja anabaatiline külg on asümmeetrilised: anabaatiline on radikaalselt sõltuv ja tingitud katabaatilisest, mitte vastupidi. Jumalateenistus on luterliku arusaama kohaselt olemuslikult ja ennekõike Jumala tingimatu arm – kategooriline and, mille sisuks on Jumal ise, ta ise teenib meid ja annab end meile täielikult. Just seepärast, et missa primaarne subjekt on Jumal ise, kasutas Martin Luther meelsasti sõna „jumalateenistus“ ning kirjutas selle sageli programmiselt lahku.³³ Et kogu jumalateenistuse keskmes on arm ja armu

³⁰ Vrd *ibid.*, 20.

³¹ Vrd *ibid.*

³² See kuulub määratlus, mis võtab kokku Lutheri arusaama jumalateenistusest, pärineb jutlusest Torgau lossikiriku sissepühitsemisel. Tsiteeritud Christian Zipperti 2001. aasta sügisel Tartus ja Tallinnas peetud ettekande järgi: Christian **Zippert**, „Der christliche Gottesdienst – nach lutherischem Verständnis“ – *Kristuse täisea mõõtu mööda. Pühendusteos Jaan Kiivitile 65. sünnipäevaks*. Toim A. Hiob, U. Nõmmik, A. Tuhkru. EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XIII (Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut, 2005), 246–260, siin 246. (Sarnaselt sõnastab muuseas II Vatikani kirikukogu liturgiadekreet *Sacrosanctum Concilium* 33: „[L]iturgias kõneleb Jumal oma rahvaga; Kristus kuulutab ikka veel evangeeliumi. Rahvas aga vastab Jumalale laulude ja palvega.“ *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum christianorum. Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. Hg. Peter Hünemann, 38., aktualiseeritud Aufl. (Freiburg i. Br./Basel/Rom/Wien: Herder, 1999), 4033. II Vatikani kirikukogu algatatud liturgiareform seab üheks peaesmärgiks koguduse kaasamise ning olulised sammud selleks on need, mis tehti XVI saj usupuhastuses: maakeele kasutamine ja koguduse laul.)

³³ Suur ja siiani põhijoontes ületamatu teoloogialooline-süsteemaatiline uurimus Lutheri jumalateenistuse teoloogiast on Vilmos **Vajta**, *Theologie des Gottesdienstes bei Martin Luther* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1952). Ilmunud on ka lühendatud ingliskeelne tõlge: Vilmos **Vajta**, *Luther on Worship: An Interpretation*. Translated and

jagamine – jumalatu või jumalakartmatu õigeksmõistmine (vt Rm 4:5) –, leiab erakordselt tabava – ja samas vist üsna haruldase – väljenduse ees-
tikeelses omasõnas „euharistia“ jaoks, nimelt sõnas „armulaud“. Jumalateenistuse katabaatiline-anabaatiline põhistruktuur on jumalateenistuse üksikutes osades läbivalt tuvastatav, ehkki esineb ka põimunult.

3.2.1 Esmalt pisut lähemalt kiriku liturgilise jumalateenistuse katabaatilisest küljest. Jumalateenistuse südames on lepitus – lapsesuhe Isaga – Jeesuses Kristuses, mida Püha Vaim jagab sõna kaudu lepitusest. Nii laseb Püha Vaim evangeeliumi kuulutuse kaudu saada inimesel – siin ja praegu, s.o jumalateenistuses – osaliseks lepituse päästeteost Kristuses (2Kr 5:17–21).³⁴ Punktis 2 oli juba juttu Püha Vaimu tööst, mis teeb Kristuse töö presentseks: „Et nüüd selline aare ei oleks maetud, ..., selleks on Jumal lasknud ... kuulutada sõna ja selles püha Vaimu lasknud seda aaret ja lunastust kohale tuua ja [inimese] omaks teha.“³⁵ Evangeelium hõlmab seetõttu

Condensed by Ulrich S. Leopold (Philadelphia: Muhlenberg, 1958); reprint: Wipf & Stock Publisher, 2004). Lühem, aga aktuaalne, st edasist uurimist arvestav on J. Arnoldi kapitaaltese alaosa „Jumalateenistus kui teoloogia paradigma Martin Lutheril“: Arnold, *Die Theologie des Gottesdienstes*, 231–317. Kõige suurem ja silmapaistvam dogmaatiline käsitlus jumalateenistuse teoloogiast luterlikus perspektiivis on uueal ajal Peter Brunnerilt, luterliku jumalateenistusõpetuse vanameistrilt. Teos kannab pealkirja „Õpetus Jeesuse Kristuse nimel kogunenud koguduse jumalateenistust“. Peter **Brunner**, „Zur Lehre vom Gottesdienst der im Namen Jesu versammelten Gemeinde“ – *Leiturgia. Handbuch des evangelischen Gottesdienstes*. Bd. I. Hg. K. F. Müller, W. Blankenburg (Kassel: Johannes Stauda Verlag, 1954), 83–364. Arnold esitab ja käsitleb seda väga põhjalikult alapeatükis „Jumalateenistus kui dogmaatika ja eetika paradigma (Peter Brunner)“: Arnold, *Die Theologie des Gottesdienstes*, 318–382. (Brunneri tekst on antud välja uuesti eraldi teosena (Hannover: Lutherischer Verlagshaus, 1993); uuesti on antud välja antud ka 1968. a ilmunud ingliskeelne tõlge: Emil **Brunner**, *Worship in the Name of Jesus*. Tr. by M. H. Bertram (St. Louis: Concordia Publishing House, 2003).) Ka Brunneri jaoks on jumalateenistuse teoloogias otsustava tähendusega Jumala kondestsendents: vrd Arnold, *ibid.*, 372–376 ja ülal märkus 18. Alljärgnevad tsitaadid Brunneri teosest toetuvad Arnoldi käsitlusele, aga on originaali alusel kontrollitud.

³⁴ Vrd Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 25.

³⁵ Vrd Luther, *Suur katekismus*, 107 jj: „Ei sina ega mina saaks ialgi midagi teada Kristusest, temasse uskuda ega teda oma Issandaks hüüda, kui seda Püha Vaim ei pakuks evangeeliumi kuulutuse varal ja seda meile südamesse ei kingiks. See töö on aga tehtud ning korda saadetud, sest Kristus on meie jaoks selle aarde ära teeninud ja võitnud oma kannatuse, surma ja ülestõusmisega. Kui see tema saavutus jääks varjule, nii et keegi sellest ei teaks, siis oleks see ilmaasjata teostatud ning tühja läinud. Et aga säärane aare ei oleks maha maetud, vaid et seda saaks kasutada ja rakendada, selleks on Jumal andnud oma Sõna, lasknud seda kuulutada ja andnud selle kaudu Püha Vaimu, et ka meie selle aarde ning lunastuse pärisõnaks saaksime. Seepärast ei ole pühitsemine midagi muud kui Issanda Kristuse juurde toomine, et seda aaret temalt vastu võtta. Meie ise

mõlemat: „Jeesuses ja Jeesuse kaudu ühekorraga kõikideks aegadeks toimunud lepituse päästetegu ning lakkamatult üha uuesti kuulutatavat päästesõna kui Püha Vaimu olevikulist päästetegu”.³⁶ Niisiis, jumalateenistus kui evangeeliumikuulutus on Püha Vaimu päästetegu siin ja praegu.

Nagu punktis 2 tsiteeritud lõigus näitlikustatud, on luterliku arusaama kohaselt Püha Vaimu toimimisel väline ja sisemine külg.³⁷ Evangeelium kui päästesõna kõlab jumalateenistusel Püha Vaimu välise teona väga erineval kujul – nt pühakirjalugemises ja jutluses, ristimises, armukuulutuses ehk absolutsioonis, õnnistamissõnades, koguduselaulus. Päästesõna või evangeeliumikuulutus ei ole paljas teavitamine millestki, minevikus toimunud jutustamine vmt, vaid see on tegelikkust muutev, performatiivne sõna.³⁸ See, mida see sõna kinnitab ja töötab, see sünnib ja kehtib reaalselt. See on väega sõna. Ülimalt kontsentreeritud kujul kõlab see uueksloov evangeelium kui armu- või päästesõna näiteks armukuulutuse sõnades: „Ma kuulutan sulle Jumala armu“, „Su patud on sulle andeks antud“ või armulaua seadmissõnades „Minu ihu, teie eest ära antud“ ja jagamissõnades „Kristuse ihu, sinu eest ära antud“ jne.³⁹ Niisiis, mis toimub jumalateenistusel? Lühike vastus: eri kujudel leiab aset Jumala armu, evangeeliumi kuulutamine. Ehkki jumalateenistus on temaatiliselt rikas – nii igal pühapäeval ja pühal kui kirikuaasta rütmis

pole selleks suutelised.“ Luterliku usupuhastuse usutunnistuskirjades (BSLK), mis kehtivad EELK-s Pühakirja tõlgendusjuhendina, on jumalateenistusest juttu mitmes seoses: katekismustes (ühenduses 10 käsu esimese tahvliga, sakramentidega ja kaudsemalt usutunnistuse 3. artikliga), *Augsburgi usutunnistuses* – ning paralleelselt *Augsburgi usutunnistuse apoloogias* – artiklites V (kuulutusetimist), VII (kirikust), IX–XIII (sakramentidest), XXIV (missast), XV (kirikukorraldusest); *Schmalkaldia artiklite* III osas, *Üksmeelevormeli* artiklis VII (armulauast) ning X (kiriklikest kommetest).

³⁶ Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 25. E. Jünger näitab, kuidas kristliku jumalateenistuse läte on (piibelliku hüvitusohvri traditsiooniga seotult) evangeeliumi jumalatu õigeksmõistmisest (2Kr 5:21), st Kristuse surmas toimunud lepitusest ning ülestõusmise kaudu liikvele läinud sõna lepitusest: Eberhard Jünger, „Der evangelisch verstandene Gottesdienst“ – *Wertlose Wahrheit. Zur Identität und Relevanz des christlichen Glaubens*. Theologische Erörterungen III (München: Chr. Kaiser Verlag, 1990), 283–310, siin 294.

³⁷ Vrd ka *Augsburgi usutunnistus*, artikkel V.

³⁸ Selle rõhutamine on nt ühe Ameerika Ühendriikide tähelepanuväärivama luterliku süstemaatiku mõtlemise keskmes: Gerhard O. Forde, „[Doing the Word.] Preaching the Sacraments“ – *The preached God: proclamation in Word and Sacrament*. Ed. Mark C. Mattes, Steven D. Paulson (Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing Company, 2007), 89–115.

³⁹ Vrd Brunner, „Zur Lehre vom Gottesdienst“, 199.

üheskoos –, ehkki Jumala sõna kuulutamine sisaldab tarvilikult ka käsku-kuulutust, on jumalateenistuse sisuline tuum ja puánt kristoloogiline-soterioloogiline: kuulutus Jumala armust Kristuses.⁴⁰ See on Püha Vaimu inimest teeniva toimimise – tema jumalateenistuse – väline-objektiivne külg. Siia juurde kuulub ka tarvilikult „kuulutusamet“, mis on seepärast Jumala enda seatud amet. Ka Eesti luterlikus traditsioonis on kõneldud vaimulikest kui Jumala Sõna sulastest, kusjuures selge on kese evangeeliumis: see on lepituse kuulutuse amet (2Kr 5:18–20).⁴¹

Ka jutluse eriline hindamine ja väärtustamine luterlikust perspektiivist on tingitud veendumusest, et tegemist on sõnaga, milles ja mille kaudu kõneleb Püha Vaim ise ja teeb Kristuse meie omaks ehk meid tema omadeks. Püha Vaimu väes saab siin ja praegu inimlikus kõnes ja selle kaudu olevikuliseks ja ilmutab end Jumal ise, kõneleb meiega. Jutluse eesmärgiks on evangeelium. „Oma tuumas kinnitab jutlus seletava tunnistuse kujus Jeesuse päästeandi, ta jagab Jeesuse poolt meie jaoks võidetud pattude andeksandmist. See jagamine on jutluse varjatud keskpunkt.“⁴² Sõnakuulutamine on armuvahend(aja). Nii ei tähenda sõna oluline roll jumalateenistuses – õieti mõistetult, kujundatult ja kasutatult – sugugi mingit ühekülget intellektualismi. Selles tuleb Jumal realselt inimese juurde, nii lähedale, et kujundab põhjani ümber tema südame.

Selleks et inimesed saaksid evangeeliumikuulutusest puudutatud ja leiaksid sellest tröösti, kinnitust ja rõõmu, on vajalik, et Püha Vaim, lisaks välisele armuedastusele ja -kinnitusele, toimib subjektiivselt-sisemiselt, st avab inimesele Jeesuse Kristuse päästeteo tõe:⁴³ „See on ju Jumal, kes ütles: „Pimedusest helkigu valgus!“, kes on löönud helkima meie meeles Jeesuse Kristuse isikus oleva Jumala kirkuse mõistmise valgusena.“ (2Kr 4:6.) Evangeelium Jeesusest Kristusest ehk armukuulutus jumalatu õigeksmõistmisest – pattude andeksandmisest – peab saama inimesele

⁴⁰ Nii on jumalateenistuse sisuline kese ja kriteerium seesama, mis on – jumalateenistusel loetava ja seletatava – pühakirjakaanonini kese ja kriteerium.

⁴¹ Vrd õpetaja ordinatsiooni kehtivat korda: Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kiriku Agen-da. 3. muutmata trükk (Toronto: E.E.L.K. Konsistoorium, Tallinn: EELK Konsistoorium, 1994), 281–285.

⁴² Vrd Brunner, „Zur Lehre vom Gottesdienst“, 199.

⁴³ Lisaks *Augsburgi usutunnistuse* artiklile V (kuulutusametist resp. kiriklikust teenimisametist), mille keskmes on usku äratav ja kinnitav evangeelium, on ühenduses sõnakuulutusega avaramas tähenduses vaja arvestada *Üksmeelevormeli* artiklit V (seadusest ja evangeeliumist).

nähtavaks kui tõde (ka) minu kohta. Ta peab jõudma selles veendumusele – seda sõna usaldama, sellesse uskuma. Vaid nõnda saab alguse veendumus Jumala laps olemisest. See usu algusesaamine ja kinnitamine on Püha Vaimu töö, „kus ja millal Jumal tahab“⁴⁴. Viimane rõhuasetus on ülioluline: see on Jumala töotus ja arm, mitte inimese tegu. Kirik ei valda selle üle, vaid usaldab Jumala töotust ja palub Püha Vaimu pärast (vt punkt 4). Niisiis, Püha Vaimu kahelaadne – väline ja sisemine – toimimine⁴⁵ muudavad jumalateenistuse enese „päästesündmuseks“⁴⁶, Jeesuse Kristuse evangeeliumi ilmutuseks (valgustuseks) Püha Vaimu kaudu.

Kokkuvõttes, ainukordne päästetegu Kristuses ning selle jumalateenistuslik jagamine Vaimu kaudu – lepitustegu ja lepitussõna – on tihedalt seotud. Kiriklik kuulutus ei ole seega primaarselt inimese tegu, vaid Püha Vaimu armuline toimimine. Tema on see, kes „õpetab meid seda Kristuse heategu, mis meile on osutatud, ära tundma, aitab seda vastu võtta ja hoida, kasulikult kasutada ja jagada, kasvatada ja edendada“.⁴⁷ Püha Vaim kasutab seejuures inimese teenimist, aga jääb sellest inimlikust teenimisest eristuvaks. „Kirik ei saa iial end väljavalava Vaimu lätteks. Ta jääb instrumentaalseks teenijaks.“⁴⁸ Triniteediteoloogilisel sõnastades: Vaim võtab loomise ihulised annid oma teenistusse ning „kõnetab loodut loodu kaudu“,⁴⁹ „läheneb inimesele inimlikult“⁵⁰ ning toob inimese Kristuse juurde, liidab ta realselt Kristusega. Et hoida ära sünergistlikud ja automatistlikud vääriritimõistmised, on oluline rõhutada, et nii nagu see on Vaimu meelevallas siduda end kuulutuse ja sakramentide loodud *väliste* vahendite külge, nii on see ka täiesti tema meelevallas avada *sisemiselt* inimesele evangeeliumi tõde.⁵¹ Lühidalt: liturgiline jumalateenistus tervikuna on primaarselt arm:

⁴⁴ *Augsburgi usutunnistus*, artikkel V.

⁴⁵ Klassikalised mõistepaarid on *verbum externum – verbum internum, claritas externa – claritas interna*.

⁴⁶ Vrd Brunner, „Zur Lehre vom Gottesdienst“, 181 jj.

⁴⁷ Vt Lutheri tsitaat punktis 2.1.

⁴⁸ Vrd Brunner, „Zur Lehre vom Gottesdienst“, 224.

⁴⁹ Oswald Bayer, Schöpfung als „Rede an die Kreatur durch die Kreatur“ – *Schöpfung als Anrede. Zu einer Hermeneutik der Schöpfung*. 2. Aufl. (Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1990), 9–32.

⁵⁰ Vrd Oettingen, *Das göttliche „Noch nicht!“*, 10, 69, 75, 121; *Lutherische Dogmatik*. Bd. 2/1, 83, see on aga üldse selle dogmaatika läbiv idee.

⁵¹ Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 148 jj.

Jumal tuleb meie juurde – kõneleb meiega ja kuulab meid. (See põhikogemus näib luterlikust perspektiivist vaadatuna väljenduvat näiteks ka ortodoksi traditsioonis tavalises „jumaliku liturgia“ mõistes ja õigeusu jumalateenistust läbivas palves „Issand heida armu“.)

3.2.2 Jumalateenistuse anabaatiline külg on oma tuumas doksoloogiline, st Vaimust kantud kogudus „saab palves ja ülistuses Jumala kirkuse peegliks“⁵². Liturgilise jumalateenistuse olemuseks ja eesmärgiks (anabaatiline mõõtme poolest) ei ole midagi muud kui see, mis on loodu algne siht ja kogu päästeloo eesmärk (Fl 2:11): Jumala austamine ja ülistamine – *glorificatio Dei*. Nõnda on jumalateenistus Jumala laste kiituselaul – „vastus Jumala ilmutusele, nagu see on Kristuses toimunud ning saab kord eshatonis taas nähtavaks, olevikuliselt on see aga veel varjatud (1Kr 13:12)“.⁵³ See on praegu „avalik varjatult“, on avalik saladus,⁵⁴ st nähtav ja kogetav Püha Vaimu „armu valguses“ ehk üksnes usus. Jumalateenistusel toimuv Jumala austamine, kiitmine ja ülistamine – Jumala kirgastamine – on ettehaarav, antitsipeeriv vastus Jumala kirkusele. Seda austamist ja kiitmist teostades – nõnda Jumala ees ja Jumalat teenides – kogeb kirik juba praegu eelmaitset sellest Jumala kirkusest, milles osalemine on talle töötatud – aegade lõpu igaveses „kirkuse valguses“ – täiuses. Kirik on loodu, kes selle kaudu, et Jumal iseennast kirgastab, teostades loomises, lepituses ja pühitsuses oma igavest „armunõu“, tohib ja suudab taas Jumalat kirgastada ja see kaudu Jumala kirkusest osa saada. Nii on jumalateenistuse anabaatiline külg doksoloogiline andumine Kolmainsale armu Jumalale, kes on iseend meile kolmekordselt täielikult andnud (vt punkt 2). Jumala armukuulutus ja kiriku au-kiitus: selles dialoogis, mis leiab jumalateenistuse käigus erikujulisi väljendusi, koondub kristliku jumalateenistuse eshatoloogiline olemus – uus ja igavene elu.

Jumalateenistuse armu-karakteris – selles, et Jumal ise kõneleb meiega ja jagab end meile – sisaldub ühtlasi aga ka see, et Jumal kuulab meid. See on kõike muud kui enesestmõistetav. Ka see on arm. Seega, jumalateenistusel oleme n-ö vastuvõtul – „audientsil“⁵⁵ – maailma looja, lunastaja ja täiu-

⁵² *Ibid.*, 20.

⁵³ *Ibid.*, 28.

⁵⁴ Vrd Thomas-Andreas **Pöder**, *Avalik saladus. Kõned jumalateenistusel* ([Tartu:] Johannes Esto Ühing, 2005).

⁵⁵ Vrd Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 20.

seleviija ees. Jumal kuulab, kui tema poole palvetatakse – paludes, tänades, eestpalves, aga ka kaeveldes –, kui tema ees lauldakse, kui tunnistatakse endid (nt usutunnistuses või aklamatsioonis) tema omaks. Jumala poole pöördumise eelduseks on usaldus ja veendumus, et Jumal kuulab meid, et ta on see, kes aitab – see, kes tahab meid teenida. Nõnda vaheldub jumalateenistusel vastastikune – Jumala ning koguduse *resp.* kiriku – kõnelemine ja kuulamine, vaikus ja kiitus, vastuvõttev ja tegutsev hoiak. See avaldub terves hulgas dialoogilistes struktuurides:⁵⁶ nt pühakirjalugemise (ja jutluse) ning usutunnistuse järgnevuses, seadmis- ja jagamissõnade retsitatsioonil ning tänupalves või algustervituses (Kolmainu nimel) ja õnnistamises, millele kogudus vastab „amen“.

3.3 Eelnevas selgus, et liturgilise jumalateenistuse pneumaatilist – Püha Vaimu teenimisest kantud – sündmust iseloomustab kategooriaalset eristamist nõudev Jumala kõnelemine „sõnas ja sakramendis“ ning Jumala laste vastus „palve ja kiituselauluga“.⁵⁷ Sisuliste teemade poolest on jumalateenistus hõlmav ja väga rikas,⁵⁸ ehkki nende eksplitsiitsuse määr on erinev. Eriti sagedased on trinitaarsed elemendid (millel võib olla nii katabaatile kui anabaatile iseloom): Jumala nimi – see on tema avalik olemus.⁵⁹ Jumalateenistusel leiab väljenduse Jumala armu triniteediteoloogiline ulatus (vt punkt 2), aga ka selle armu evangeelne-soterioloogiline koonduvus ja teravik. Jumalateenistus sisaldab temaatiliselt ka loomisteoloogilisi, aga ka pneumatoloogilisi osi. Palve Püha Vaimu pärast väljendab selgesõnaliselt, et Jumala armuline kohalolu ja toimimine jumalateenistusel ei ole kiriku meeevallas, vaid on arm ja jääb armuks ka siis, kui kirik toetub tema kindlale töötusele. Jumalateenistusel leiab koha ka kristliku elu üldine maailmakogemus oma pingelises mitmekesisuses – tänu ja palve hoidmise eest, aga ka Jumalast võordumine, ebaõnnestumine, luhutamine, ka kaebamine, etteheide, isegi Jumala süüdistus. Kogedes evangeeliumi valguses traagilist pinget Jumala riigi eshatoloogilise tegelikkuse ning maailma ja kogu loodu ägava olevikulise olukorra vahel, kannab kirik

⁵⁶ Vrd *ibid.* 21, 562 jj.

⁵⁷ Vrd eristust *sacramentum* ja *sacrificium laudis* Melanchtoni koostatud *Augsburgi usutunnistuse apoloogia* artiklis XXIV (BSLK, 354–356).

⁵⁸ Vrd Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 563–573.

⁵⁹ Vrd Oettingen, *Lutherische Dogmatik*, Bd. 2/1, § 3, Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 267. Vrd *ibid.*, 28, 313 (Lutheriga seoses), 564, 567.

eestpalves Jumala ette kogu maailma ja iseenda misjonaarse-diakoonilise elu maailma argipäevas.

Jumalateenistuse eelkirjeldatud põhiolemuse tõttu on jumalateenistusi erinevates kujudes. Jumalateenistus ei pea tingimata olema armulaua-jumalateenistus. Niisiis, ka sõnajumalateenistus, ühised jumalateenistused päevarütmis, nt hommiku- ja õhtupalvused (tunnipalvused), kiriklikud talitused ehk jumalateenistused seoses inimese eluolukordadega jne on kõik jumalateenistused. Kiriku jumalateenistuse kõige täielikum kuju on aga jumalateenistus armulauaga. Armulauas leiab kogu jumalateenistuse olemus kontsentreerituima, rikkalikema ja sügavaima väljenduse.

4. ARMULAUD: JUMALA ARMU JAGAMINE NING TÄNUÜTLEMINE

4.1 Armulaud on luterlikus perspektiivis erakordselt oluline.⁶⁰ Usupuhas-
tusliku kriitika (üks) teravik oli suunatud hiliskeskaegses lääne traditsioo-
nis levinud arusaama vastu missast ja missaohvrast, mis seisnes lühidalt
selles, et missast kui Jumala teost – Jumal kui jumalateenistuse primaarne
subjekt – tehakse inimese hea tegu, millega arvatakse end olevat Jumala
armu ja päästet ära teeninud. Lutheri kriitika ohvri-terminoloogia vastu on

⁶⁰ Käesolevates raamides ei käsitleta armulauateoloogia üksikasju (ehkki põhijoonte visandamine ei oleks olnud konkreetne, kui paralleelselt ei oleks toimunud EELK-s ja mõnes teises kontekstis kasutatavate armulauaaliturgiate detailanalüüsi). Selles suhtes on luterlikust perspektiivist hinnates äärmiselt õnnestunud ja ka Eesti kontekstis kindlasti laiemat retseptiooni vääriv rahvusvahelise luterlaste ja ortodoksude ühiskomisjoni dokument: „The Holy Eucharist in the Life of the Church“, 13th Plenary, Bratislava 2006, Common Statement, Lutheran-Orthodox Joint Commission <http://www.helsinki.fi/~risaarin/lutortjointtext.html#euch> (kontrollitud 19.11.2010). Vrd ka „Word and Sacraments (Mysteria) in the Life of the Church“, 10th Plenary, Damascus 2000, Common Statement, Lutheran-Orthodox Joint Commission <http://www.helsinki.fi/~risaarin/lutortjointtext.html#word> (kontrollitud 19.11.2010). Probleemiteadvuse teravdamiseks on lisaks eelnevalt nimetatud kirjandusele kasutatud nn lääne kirikus asetleidvast uuemast diskussioonist järgnevat: Benedikt **Kranemann**, „Gottesdienst als ökumenisches Projekt“ – *Liturgisches Kompendium*. Hg. Christian Grethlein, Günter Ruddat (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), 77–100; Eberhard **Jüngel**, „Das Sakrament – was ist das?“ – *Was ist ein Sakrament? Vorstöße zur Verständigung*. Hg. E. Jüngel, K. Rahner. Kleine Ökumenische Schriften (Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1971) 9–61; Eberhard **Jüngel**, „Sakrament und Repräsentation. Wesen und Funktion der sakramentalen Handlung“ – *Ganz werden. Theologische Erörterungen V* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 274–287; Eberhard **Jüngel**, „Auf dem Weg zur Eucharistiegemeinschaft“ – *ibid.*, 288–305; Robert W. **Jenson**, *Systematic Theology*. Vol.

suunatud just sellise missa vääritimõistmise ning väärkasutamise ja -haldamise korrigeerimisele.⁶¹ Püha õhtusöömaaja *resp.* Issanda söömaaja tõeline iseloom ei ole mitte ohver, millega inimene – preestri vahendusel – saab lepitada Jumalat ja teenida ära tema armu, vaid see on arm: Issand annab ise ennast meile – jagab meile oma armu. Missa ei ole mitte ohver, mida me toome Jumalale, vaid armu jagamine, armulaud.⁶² Püha Õhtusöömaaja liturgias saab erilise selgusega kogetavaks, et Jumal ise on siin see, kes meid teenib. Luterlikust perspektiivist on seepärast armulauliturgias fookus radikaalselt seadmissõnadel ja just nende töotuslikul-promissoorsel – tege-
likkust transformeerival ja looval – iseloomul. Seadmissõnades sisalduv töotus on see, mis on otsustav: see on *minu* ihu/veri, *teie* eest antud/valatud. Sellele korrespondeerivad jagamissõnad: „Võta söö, see on meie Issanda Kristuse ihu, sinu eest ära antud. See sama kinnitagu ja hoidku sind õiges usus igaveseks ja õndsaks eluks“ või „Kristuse veri, sinu eest ära valatud.“ Lühidalt: euharistia on ennekõike armulaud. Sellega on rõhutatud Issanda söömaaja katabaatilist suunda, mille selge esiletulek ja prioriteet on luterlikus traditsioonis olnud armulaua liturgia kujundamises võtmekriteerium. Armulaua pühitsemine peab olema evangeeliumikohane! Armulaul on

2. *The Works of God* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 211–220, 226 j, 250–259, 266 j; Joseph Kardinal **Ratzinger**, *Der Geist der Liturgie. Eine Einführung* (Freiburg, Basel, Wien: Herder), 2000; Wolfgang **Ratzmann**, „Gottesdienst“ – *Handbuch Praktische Theologie*. Hg. Wilhelm Gräb, Birgit Weyel (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007), 519–530; Elmar **Salumaa**, „Altarisakramendi luterliku käsitluse küsimusi“ – *Evangeelium ja etos*. Eesti mõttelugu. 81. Koost T.-A. Pöder (Tartu: Ilmamaa, 2008), 105–141; Marko **Tiitus**, „Luterlikke rõhuasetusi liturgia mõistmisel ja uuendamisel“ (ettekanne EELK vaimulike konverentsil, 2007, käsikiri leitav: http://leerimaja.ee/pdf/Marko_Tiitus.pdf; kontrollitud 19.11.2010); Dorothea **Wendebourg**, „Abendmahl“ – *Handbuch Praktische Theologie*. Hg. Wilhelm Gräb, Birgit Weyel (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007, 433–445.

⁶¹ „Seepärast on mul mure, kuna paljud inimesed on teinud missast hea teo, millega nad arvad tegevat kõikvääri Jumalale suure teene.“ Martin **Luther**, „Ein Sermon vom dem neuen Testament, d. i. Von der heiligen Messe“ – *Luthers Werke in Auswahl*. Hg. Otto Clemen. Bd. 1. (Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1950), 309. Selles küsimuses paistavad luterlased ja ortodoksid olevat üksmeel: vt „The Holy Eucharist in the Life of the Church“, punkt 2.a.b.

⁶² Luterlaste ja ortodokside rahvusvaheline ühiskomisjon on seisukohal, et mõlemad pooled „võivad ... nõustuda, et euharistia on ohver tähenduses, et 1) see on Kristus, mitte armulauda pühitsev preester, kes ohverdab ning keda ohverdatakse kui ohvrit, 2) Kristuse lepitusohver on toimunud ühekorraga kõikideks aegadeks ühenduses Jumalaga ning 3) seda esitatakse sakramendi kujul nii, et selle ande jagatakse usklikule iga kord, kui euharistiat pühitsetakse.“ „The Holy Eucharist in the Life of the Church“, punkt 2.

aga kindlasti – nagu kogu jumalateenistusel – oluline ka anabaatiline suund, mis on seotud seadmissõnade kordamise kui käsuga.

Vahemärkus: See, kui tsentraalne – tõesti jumalateenistuse karakteri üle otsustavalt oluline – on armulaud ka luterlikust perspektiivist,⁶³ saab näiteks Eesti luterlikus traditsioonis eriti nähtavaks XIX sajandil, kui leiab aset kiriklik uuenemisiikumine. Sellele viitab usuelu ja kiriklikku kogemust kajastav asjaolu, et tõenäoliselt ühelgi teisel territooriumil, kus on domineerinud luterlus, ei ole toonastel altarimaalidel kujutatud Suure Reede motiivi nõnda palju. Eesti luterlikes kirikutes kohtame enim Kristust ristil.⁶⁴ Sellele võib lisada, et XIX sajandi kirikulauluraamatute levi nuim kaanemotiiv on sellesse pressitud rist ja karikas. Rist ja karikas: selles on kokkuvõetud Kristuse päästetegu (tema ainulaadne ohver) ning selle jagamine, sellest osasaamine siin ja praegu. Nende kahe momendi olemuslikku kokkukuulumist väljendab suurepäraselt ajaolu, et traditsiooniliselt on meil Suure Reede jumalateenistus olnud aasta tähtsaim armulaua-jumalateenistus!

Luterlik perspektiiv rõhutab Jumala päästeloo tulipunktis ristisurma, sest siin on kõige kirkamalt avalik Jumal ise, tema südame sügavus, armu ulatus ja halastuse tingimatus. See on nähtav aga üksnes usu silmadele, st Ristilöödu ülestõusmise tõttu, sellest kuulutamise tõttu, Püha Vaimu välja valamise tõttu. Niisiis, see rist on ennekõike rõõmusõnum – paljastab, kes on Jumal tõeliselt: Jumal meiega ja meie eest. See paljastab aga ka seda, kes oleme meie: et me oleme need, kes seda risti vajavad – nimelt Kristuse risti, st Jumala enda abi. Kannatus ei ole seega midagi, mida otsida,⁶⁵ millega kuidagi Jumala kaastunnet või meelega ära teenida. Kujutus, et kannatades aitame Kristusel tema koormat kanda, on luterlikule traditsioonile täiesti võõras. Kristlasele on kannatus katsumus. Kristusel rist annab

⁶³ Armulaua tsentraalsuse kogemus ja mõistmine ei välista, et varasematel aegadel ei ole luterlikus traditsioonis armulauda pühitsetud sugugi iga pühapäev. Põhjuseks võib olla vaimus ja vagadus, mis austab nõnda armulaua müsteeriumi ja pühadust. Muidugi võib see aga väljendada ka ükskõiksust armulaua suhtes.

⁶⁴ Vrd Anu **Ormisson**, *19. sajandi altarimaalid Eestis kaasaegse teoloogia kontekstis*. Baka laureusetöö, juhendaja Pille Valk (Tartu Ülikooli usuteaduskond, käsikiri), 19 ja lisa 2 (Altarimaalide koondtabel).

⁶⁵ Seda tendentsi diagnoosib ja kritiseerib lääne teoloogias G. Papatomas ettekandes „Kristus kui kiriku alus” (vt ülal märkus 2). See kriitika tabab tõenäoliselt pigem rooma-katoliku teoloogia ja vagaduse paigutist ilmet.

meile aga kinnitust ja julgust, et Jumal on kindlasti see, kes meid jätkuvalt tahab aidata ja aitab.

4.2 Armulaua pühitsemine – õigupoolest kogu jumalateenistus – on anamneetiline sündmus,⁶⁶ milles mälestatakse lepitust, mis Kristuses on toimunud. Selles mälestamises sisaldub Kristuse päästetegu, õigupoolest koos sellega kogu armuökoonoomia, mis ulatub loomisest kuni tulevase ajastu täiuseni. See, mida mälestatakse, on selles mälestamises olevikuline, ning seetõttu ei saa see armulaud toimuda teisiti kui tänu ja kiitusega. Nõnda kuulutatakse suuri armutegusid – alustades tõesti juba loomise endaga ja lõpetades eshatoloogilise täiusega (vt punkt 2) – Jumala ees, aga ka kogunud kogudusele. Nõnda leiab aset jumalatumnetus, usu kinnitamine, inimene haaratakse kõigi meeltega kaasa kolmainu Jumala armutoimimisse. Ühtlasi on see mälestamine aga Jumala kiitus ja ülistus, kuna kirik tunnistab sellega, et tahab võtta vastu Jumala suurt armuandi – Teda ennast – ning mälestab seepärast Kristuse surma ja ülestõusmise päästesündmust. Nii on armulaud „euharistiline mälestussöömaaeg“ – kiituseohver ja kuu-lutus, seda nii Jumala ees kui inimeste poole.⁶⁷ See tähendab, et euharistilises anamneesis põimuvad anabaatiline ja katabaatiline suund. Ehkki luterlikus traditsioonis ei pruugi see anabaatilis-anamneetiline mõõde olla armulauaaliturgias alati nii ulatuslikult avatud – keskendutakse Kristuse ainukordsele ohvrile –, on see alati implitseeritud (ja leiab igal juhul selgesõnalise väljenduse teistes jumalateenistuse osades). Igatahes väljendub armulaua olemuslik anamneetiline-euharistiline aspekt selles, et rõõmu ja kiitusega osaletakse armulaual, olles sellega vastavuses armulaua seadmisõnades sisalduva käsuga.⁶⁸ Luther ise nendib järgmist:

Ja ma arvan, et seepärast nimetati vanasti sellist ametit *euharistiaks* või *sacramentum euharisiae*’ks, see on tänuütlemiseks, kuna Kristuse käsu kohaselt selle sakramendi juures peab Jumalat tänama ja seda tänuga kasutama ja vastu võtma. [... See] ei oleks halvasti üteldud, kui praegu missale või jutlusele minnes teatataks: ma tahan euharistiale minna, see

⁶⁶ Et see arusaam ei ole võõras ka Lutherile, ehkki tema rõhuasetus on selgelt katabaatilisel momendil, selle töötab 1530 kirjutatud „Vermahnung zum Sakrament des Leibes und Blutes Christi“ najal ilusasti välja: Arnold, *Theologie des Gottesdienstes*, 272–287.

⁶⁷ Vrd *ibid.*, 276.

⁶⁸ Vrd *ibid.*, 285 jj.

tähendab: ma tahan minna tänuütlemisele, nimelt sellesse ametisse, kus Jumalat tema sakramendis tänatakse ja kiidetakse.⁶⁹

Niisiis, armulaud on armujagamine, aga ka tänuütlemine. Ehkki need mõõtmed armulauliturgia eriosades ka põimuvad – ja kogu toiming on kuulutusliku karakteriga (1Kr 11:26) –, on oluline armukuulutuslikke ja tänuväljenduslikke kõneakte eristada.

4.3 Armulaud on kristlase jaoks kõige intiimsem, intensiivsem ja täielikum osadus (*communio*) armuga, mis end ise jagab (*communicatio*). Arm on selles sündmuses objekt, see, mida vahendatakse, aga ka subjekt, see, kes vahendab. Vaimulik on selle sündmuse sulane, mitte subjekt. Katabaatilisel kõneleb ja toimib ta *in persona Christi*, anabaatilisel koguduse, mitte enda nimel. Kristuse tõeline sakramentaalne kohalolu – nagu ka tema tõeline kohaolu jumalateenistusel üldse – on vahendatud Püha Vaimu toimimise kaudu. Nõnda nagu Püha Vaimu palumine võib toimuda teistes jumalateenistuse osades, on ka luterlikust perspektiivist õigustatud epiklees.⁷⁰ Epiklees ei ole mitte maagiline võluvormel, millega vaimulik annid pühitseb, vaid vaimulik pöördub kiriku nimel Püha Vaimu poole ja palub, et nii leib ja vein kui inimeste südamed saaksid pühitsetud Kristuse reaalse presentsiga. Niisiis, see, et Kristus saab sakramentaalselt kohalolevaks, ei ole vaimuliku meelevallas; aga ka Kristuse usus vastuvõtmine ei ole inimese meelevallas. Kui see sünnib – aga seda ju Kristus töötab ja seda tööst võib tingimatult usaldada –, siis on see üksi Püha Vaimu tegu. Armu kristoloogiline ja pneumatoloogiline mõõde on vastavuses ja põimuvad. Aga tegelikult sisaldub siin ka armu loomisteoloogiline mõõde. On ju leib ja vein annid Isalt, tema loomisarm. Kolmainu Jumal teenib meid.

Kui luterlikus perspektiivis on tavaline nimetada armulaua annina armu, õigeksmõistmist, pattude andeksandmist, siis sisaldub selles lõputu rikkus, mille kirjeldamiseks sobib ajalisel igavik. Nimetan vaid mõnda olulist tähendusjoont, mis kõik on pattude andeksandmises kätketud. Pattude andeksand on osaduse and – osadus Kristusega, aga Kristuse kaudu ka osadus teistega. Armulaud on kirikliku osaduse sakrament. (Seetõttu on ka koguduse juuresolekuta toimuvad privaatmissad luterlikust pers-

⁶⁹ Martin Luther, „Vermahnung zum Sakrament des Leibes und Blutes Christi“ (viite allikaks Arnold, *ibid.* 285).

⁷⁰ Vrd *ibid.*, 543–551.

pektiivist sakramendi väärkasutus; ka õigeusu traditsioonis ei ole see minu teada kanooniline.) Jumalateenistuses üldse, aga iseäranis armulauas ehitub üles ning saab pneumaatilisel silmsiks⁷¹ ja kogetavaks Kristuse üks ihu. Kus on sõna ja sakrament, st kus on jumalateenistus, seal saab Vaimus nähtavaks ja kogetavaks Kristuse üks ihu, kõigi pühade osadus. Pattude andeksandmine on igavese elu and, eluosadus tõelise Jumala endaga.

Kõik need momendid viivad tegelikult üheni – see on usk. See, mida armulaud jagab ja kingib, on see vastuvõtlikkuse viis, mis laseb inimesel Kristuse heategu vastu võtta, mis ei kiitle iseenesest tugevusest, vaid oma nõtrusest (vrd 2Kr 12:5). See arm, mida jumalateenistusel verbaalsel-sakramentaalsel viisil jagatakse, on usk tõelisesse Jumalasse. Just jumalateenistusel ja iseäranis armulauas saab selgeks: nii nagu see ei ole meie tegu, vaid ainuüksi Jumala arm, et leidub kirik (usuosadus) ning kiriku jumalateenistus (Vaimus ja tões Jumala teenimine), nii ei ole see minu tegu, et ma usun. See, et ma usun – see, et ma olen – on kolmainu Jumala arm. Uskudes on aga inimene vastavuses Jumalaga (tema olemuse ja tahtega) ning seepärast vaba. Nii on jumalateenistuse ja armulaua and vabadus. Kiriku jumalateenistus on ristiinimese vabaduse läte. Nii põimuvad taas katabaatileine ja anabaatileine suund.

Liturgiline jumalateenistus on nõnda kiriku ja kristlase pöördumine oma eshatoloogilise identiteedi allikale, kus teda varustatakse üha uuesti eluks Vaimus, st mõistlikuks jumalateenistuseks maailma argipäevas.

⁷¹ Sarnaselt nt ka Brunner, „Zur Lehre vom Gottesdienst“, 159: „Kiriku jumalateenistuses toimub sõnaga seotud Pneuma ja sõnaga seotud sakramendi kaudu Jeesuse ühe ihu pneumaatiline epifaania.“